

Колос М.І.

Теоретичні основи правового регулювання каральних засобів, застосовуваних до ув'язнених

Радикальні зміни пріоритетів у виборі каральних засобів щодо засуджених, які відбувають кримінальні покарання у місцях позбавлення свободи, мають пройти у зв'язку з дією першої Конституції України, прийнятої 28 червня 1996 року. Наша держава проголошена не тільки суверенною і незалежною, демократичною і соціальною, але й правовою. Вперше в Україні на державному рівні людина, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканність та безпека визнані найвищою соціальною цінністю. Більше того, законодавець конституційно закріпив принцип верховенства права, а міжнародні договори визнав частиною національного законодавства України¹.

Вирішенню теоретичних і практичних проблем реалізації кримінальних покарань в Україні надається значна увага як з боку законодавчих, виконавчих, судових органів, так і зі сторони науковців та юристів-практиків². Адже, керуючись нормами Конституції України, опираючись на результати наукових досліджень, можна досягнути значних позитивних змін не лише в карально-виховному процесі щодо окремих засуджених, але й в значному поліпшенні складної криміногенної ситуації в державі в цілому. Важлива функція у згаданій сфері державної пенітенціарної діяльності покладається на правове регулювання карального впливу на засуджених, що обумовлено потребою поставити у суворі межі законності реалізацію кримінального покарання у вигляді позбавлення свободи. Неналежне правове регулювання каральних засобів може викликати свавілля щодо засуджених, створити нестерпні умови виконання службових обов'язків представниками адміністрації установ виконання покарань, бути причиною порушення не лише норм Конституції України, але й міжнародних норм і стандартів, направлених на захист прав людини. Відомий вчений-пеналог А.Шинкарьов, аналізуючи суть правового регулювання окремих сторін суспільних відносин, що склалися у місцях позбавлення свободи між засудженими та адміністративним персоналом, правильно наголошував, що за кордоном, маючи на увазі країни західної демократії, конфлікти найчастіше трапляються, коли їх співробітники порушують закони. А у нас - навпаки, коли вони їх детально дотримуються. Адже навіть за мізерне порушення правил внутрішнього розпорядку представники адміністрації установи виконання покарань зобов'язані суворо покарати засудженого. Тотальні заборони, часто безглузді, завжди недалекоглядні, переслідуючи на кожному кроці засуджених, принижуючи їх, генерують протистояння двох сторін, однаково нещасних по-своєму, що зустрілися в «зоні» - позбавлених свободи та їх охоронців³.

Однією з причин такого явища є те, що в юридичній науці, яка є джерелом законотворчого процесу, ще не вироблено загальноприйнятого поняття правового регулювання, в тому числі й карального впливу на засуджених. Кожен з науковців, створюючи своє визначення, включав до нього об'єктивно існуючі елементи суспільних явищ і створює основу згаданої юридичної формули, доповнюючи її другорядними термінами. До основних, як правило, відносяться встановлення прав і обов'язків учасників правовідносин, а також вплив на суспільні відносини в допомогою правових засобів⁴. Ці елементи поняття правового регулювання є родовими для кожної

галузі права. Що ж до кримінально-виконавчих суспільних відносин, то до видових ознак поняття правового регулювання мають включатися елементи, що передбачають застосування до ув'язнених обмежень, які примушують їх усвідомлювати неправомірність своєї поведінки не лише до засудження, але й створювати умови для усвідомленої відмови від криміногенного способу життя у майбутньому, після звільнення з установи виконання покарань.

Варто обумовити, що предмет правового регулювання не є стабільним. Звертаючи увагу на його динамічність, В.Ісаков обґрунтовано відзначав, що його головною тенденцією є розширення і поглиблення. Перше з них виникає за рахунок відносин, які раніше не регулювалися правом, а друге - внаслідок якісної зміни предмета правового регулювання, більш точної і тонкої регламентації вже існуючих відносин⁵. Саме ці тенденції на сучасному етапі розвитку української держави спонукають активно використовувати передовий досвід учених-юристів, працівників пенітенціарних установ і досвід міжнародного співтовариства в організації та здійсненні правового регулювання відносин, що виникають у процесі виконання покарання у вигляді позбавлення свободи⁶.

Проте не можна вважати, що поле правового регулювання є безмежним. Вважаємо, що не бажано регулювати особисті відносини між засудженими, відносини, що виникають у середовищі громадських організацій та деякі інші⁷. Не можна регламентувати (дозволяти, забороняти) також суспільні відносини, котрі хоч і обмежують якісь можливості ув'язнених, але мають інтелектуальний характер (недовіра, презирство і т.ін.), якщо вони не проявляються в об'єктивно-матеріальній формі. Наприклад, у словах, діях. Що ж до суспільних відносин, які у тій чи іншій формі матеріалізовані і здійснюють каральний вплив на засуджених, то вони повинні регулюватися законодавством. Державні установи і посадові особи, застосовуючи до ув'язнених каральні засоби, зобов'язані дотримуватися принципу: «Дозволено те, що визначене законом». Це обумовлено необхідністю здійснення систематичного контролю і нагляду держави з метою забезпечення прав і свобод громадян та виключення будь-яких обмежень, якщо вони не встановлені законом або вироком. Сурілов А.В. обґрунтовано відзначав: «Поняття межі правового регулювання уявляється нами як зовнішня сторона лінії вторгнення права у сферу соціальних відносин і грань, за якою настає соціально недозволена, неправомірна поведінка. Таким чином, межа правового регулювання становить право у становище того, що в соціальних інтересах обмежується і що саме обмежує та диктує»⁸.

Систему, тобто структуру юридичних засобів і способів правового регулювання каральних засобів, у залежності від сфери дії джерел права, можна класифікувати на два рівні, а саме: міжнародно-правовий та внутрідержавний. До першого з них відносяться норми, викладені у документах ООН та її установ. За своїм статусом ці норми поділяються на обов'язкові для країн-учасниць, які їх ратифікували, і необов'язкові для країн членів ООН. Наприклад, ст.7 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, відкритого для підписання, ратифікації та приєднання 19.12.1966 року, забороняє піддавати людей, в тому числі в'язнів, катуванню, жорстокому, нелюдському або принижуючому їх гідність поводженню або покаранню. Станом на 01.01.91. цей Пакт визнали 37 держав. В той же час Мінімальні стандартні правила поводження з ув'язненими, прийняті на I Конгресі ООН по попередженню злочинності і поводженню з правопорушниками в 1955 році, незважаючи на прогресивність їх

норм, регулюючих каральний процес, не визнані обов'язковими для країн світового співтовариства¹⁰.

Верховна Рада України визначила у ст.9 Конституції, що чинні міжнародні договори є частиною українського національного законодавства. Для цього Верховна Рада України повинна приймати спеціальний закон про ратифікацію таких міжнародних договорів, які стосуються прав і свобод людини та громадянина. Проте, на нашу думку, кожна міжнародно-правова норма зможе повністю реалізуватися лише тоді, коли вона буде структуризована до певної галузі та інституту національного законодавства.

До рівня внутрідержавного правового регулювання каральних засобів відносяться норми законів, які в значній мірі спеціально передбачають види, межі і порядок реалізації кари. Це, наприклад, ст.25 та інші норми особливої частини Кримінального кодексу України, ст.28, 67 Виправно-трудоного кодексу України, а також закони, які регулюють цивільні та інші суспільні відносини, але окремими своїми нормами здійснюють каральний вплив на осіб, позбавлених свободи, обмежуючи їх права. Так, 37% ув'язнених, опитаних нами, підтвердили, що позбавлення їх права брати участь у виборах, що було визначено Законом України "Про вибори народних депутатів України", прийнятого у 1989 році, вони розцінюють як кару¹¹. З часом законодавець, усвідомивши безпідставність такого методу покарання осіб, позбавлених свободи, не допустив обмеження виборчих прав ув'язнених, законність і обґрунтованість такого рішення була підтверджена ст.70 Конституції України, в якій уже не передбачено обмеження участі засуджених до позбавлення волі у виборах. Окрім того, п.2.1. рішення Конституційного Суду України від 26.02.98. визнано неконституційним положення ч.4ст.3 Закону України "Про вибори народних депутатів України", яким було незаконно обмежено здійснення виборчого права для цієї категорії засуджених на час перебування у місцях позбавлення волі¹².

Особливості суспільних відносин, що виникають у зв'язку з каральним впливом на ув'язнених та несуть у собі небезпеку обмеження прав і законних інтересів осіб, визначав також специфіку типу їх правового регулювання. Це дозвільний режим. Він, з однієї сторони, обумовлений необхідністю загальної заборони застосування до засуджених каральних засобів, а з другої - поєднується з конкретними дозволами карального впливу на них. Використання загальнодозвільного типу правового регулювання каральних засобів, тобто застосування принципу «Все дозволено, що не заборонено», могло б викликати хаос і зловживання у місцях позбавлення волі.

В основі типу лежать способи правового регулювання каральних засобів. Їх три. Це - дозвільний, який полягав у дозволі суб'єкту суспільних відносин на вчинення відповідних дій. Наприклад, для начальника установи виконання покарань це - ізолювати засудженого до позбавлення свободи в установі виконання обвинувального вироку, а злісних порушників режиму утримання - поміщати до приміщення камерного типу. Зобов'язальний - другий спосіб. Він проявляється у вимозі до суб'єктів суспільних відносин поступати у відповідних ситуаціях у порядку і межах, передбачених нормою права. Так, для адміністрації установи - обов'язок створювати передбачені законодавством режимні умови утримання засуджених, а для останніх - це обов'язок дотримуватися передбаченого режиму. Заборона є третім способом правового регулювання каральних засобів. Це, по суті, вимога законодавця до учасників правовідносин утримуватися від визначених дій. Наприклад, начальнику колонії забороняється поміщати в штрафний ізолятор або приміщення камерного типу жінок, які мають при собі грудних дітей або є вагітними (ст.70 ВТК України), а особливо небезпечним рецидивістам та ряду інших засуджених заборонено пересування без конвою за межами колонії (ст.80 ВТК України). Кожен спосіб правового регулювання може застосовуватися самостійно. Проте найчастіше вони застосовуються законодавцем одночасно. Це обумовлено тим, що правові норми у більшості випадків мають комплексний характер. Наприклад, ст.28 ВТК України, забороняючи засудженим зберігати при собі гроші, коштовні речі, одночасно зобов'язує начальника установи вилучати їх і повертати у доход держави.

Механізм правового регулювання каральних засобів, в основному, відповідає тим же характеристикам, що й інші суспільні відносини. А тому В.Краснянський правильно поділяє його на три етапи. До першого він відносить розробку і прийняття нормативно-правових актів або санкціонування тих звичаїв, що не суперечать праву. До другого - видання, опублікування правових актів, доведення нормативних приписів до відома усіх громадян або конкретних виконавців. До третього етапу - фактичну реалізацію правових приписів, яка може здійснюватись у різних формах і різними способами¹³.

Найбільш складним є перший етап механізму правового регулювання. Це обумовлено необхідністю чіткого обмеження об'єкта, який підлягає регламентації. Помилка може виключити суспільно-корисну можливість реалізації правової норми. Окрім того, нормотворчий орган, створюючи правову формулу, зобов'язаний враховувати, що вона повинна бути компактною, суворо визначеною за змістом і відноситися до однієї з чинних галузей законодавства. Створюючи норму матеріального права, законодавець зобов'язаний забезпечити створення процесуальних норм, які будуть регулювати порядок її застосування. Наприклад, бажаючи заборонити можливість незаконного придбання, зберігання, користування, передачі або руйнування радіоактивних матеріалів і визначивши вид та міру кримінального покарання за такі дії, законодавець зобов'язаний передбачити, який орган буде проводити досудове слідство, суд якого рівня буде вирішувати питання про застосування покарання, а також вид установи, де воно буде виконуватися. Якщо хоч одна ланка у цій системі буде втрачена, то правове регулювання суспільних відносин, для чого створювалася норма матеріального права, стане неможливим. Коли ж формула правової норми відпрацьована у повній мірі, створена юридична інфраструктура її застосування, то нормотворчий орган затверджує їх і визначає порядок дії норми у часі, просторі та за колом осіб.

Ефективність реалізації права багато в чому залежить від того, як здійснюється другий етап правового регулювання, що полягає у доведенні правової норми до суб'єктів правовідносин. Адже саме через їхні дії - дотримання, виконання або використання, спрацьовує механізм правового регулювання. Враховуючи важливість цього етапу правового регулювання, Верховна Рада України спеціально передбачила у ст.57 Конституції України, що закони та інші нормативно-правові акти, визначаючі права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення. Якщо ж цього не зроблено, то такі закони й інші нормативно-правові акти є нечинними. Проте інколи держава, опублікувавши та видавши нормативний акт, фактично доведення його до відома населення, особливо ізолюваного у місцях позбавлення волі, забезпечує ненадійно. Причини таких явищ можуть бути різні, а саме: відсутність фінансування для придбання засудженим оф-

іційних джерел, де публікуються законодавчі акти; халатне ставлення посадових осіб, зобов'язаних знайомити засуджених з законодавчими актами, які регулюють їх права та обов'язки; зловживання службових осіб своїм посадовим становищем, з метою умисного приховування нормативних документів, які встановлюють права засуджених, від ознайомлення зацікавлених осіб з ними. Проте деякі діяння суперечать не лише власним інтересам громадян, але державним інтересам, а тому мають розцінюватися як правопорушення конкретних посадових осіб, за що вони повинні притягуватися до відповідальності. Проведеним нами інтерв'юванням ув'язнених в установі МХ-324/98 в Хмельницькій області та оглядом книг було виявлено, що у центральній бібліотеці колонії є лише два Кримінальних і три Виправно-трудових кодекси України, без внесених до них змін і доповнень, а Правила внутрішнього розпорядку виправно-трудових установ взагалі у бібліотеці відсутні. Враховуючи, що фактична чисельність ув'язнених складала на час дослідження 1937 осіб, то така кількість примірників, основних для цієї категорії громадян законодавчих актів, які регулюють їх правові відносини, є явно недостатньою¹⁴.

Третій етап правового регулювання - реалізація права, є завершальним. Його основу складають правові відносини. Явич Л.С. визначав правові відносини як «різновид суспільних відносин, які за своєю формою виступають у якості індивідуально-визначеного зв'язку уповноважених і зобов'язаних осіб, які реалізують свої суб'єктивні права і виконують покладені на них юридичні обов'язки»¹⁵. Як вбачається з визначення, правовідносини представляють собою динамічний зв'язок суб'єктів, наділених правом вимагати один від одного відповідних дій. Суб'єктами правовідносин є держава в особі представляючих її органів та посадових осіб, інші юридичні та фізичні особи.

Названий етап правового регулювання також мав визначену структуру. Адже для того, щоб була застосована норма права, необхідно встановити наявність відповідних фактів, що піддаються правовому впливу. Наприклад, для того, щоб застосувати до ув'язненої особи додатковий каральний вплив способом переведення її до штрафного ізолятора, начальник установи зобов'язаний доказати, що факт грубого порушення режиму дійсно мав місце. Виявити, хто з засуджених причетний до вчинення правопорушення і що вплив інших осіб на правопорушників позитивних результатів не дасть. Тим самим встановлюється фактичні дані, які дають підстави для переходу до другого етапу - визначення норм права і юридичної кваліфікації дій правопорушника. Здійснюючи його, начальник колонії зобов'язаний дати оцінку суб'єкту правопорушення, визначити об'єкт посягання, в деталях виявити усі елементи, які характеризують об'єктивну та суб'єктивну сторони протиправного діяння. Цим він встановлює правові норми, регулюючі відносини, що виникають між державою, інтереси якої він представляє, та засудженим, і на підставі їх санкцій визначає міру дисциплінарного стягнення, а також порядок його виконання. Винесення постанови про поміщення ув'язненого до штрафного ізолятора є завершальним етапом державно-владної правореалізації.

З врахуванням викладеного можна зробити висновок - сутність, тобто внутрішній зміст правового регулювання каральних засобів, застосовуваних щодо засуджених, які утримуються в установах виконання покарань, полягає у розробці і детальному закріпленні в Конституції України, в нормах кримінально-виконавчого та інших галузей українського законодавства і відповідних їм міжна-

родно-правових нормах, визнаних парламентом України, прав, обов'язків і конкретних юридичних обмежень, що не підлягають розширеному тлумаченню і здійсненню учасниками відповідних правових відносин, які виникають після вступу вироку у законну силу, в результаті правомірної реалізації яких особам, позбавленим свободи, створюються відповідні правові умови, які спонукають їх до припинення криміногенної поведінки, але при цьому не принижується їх честь і гідність людини.

Література

1. Авер'янов В.Б., Бойко В.Ф., Борденюк В.І. та ін. Коментар до Конституції України. - К. - 1996. - С.27-41.
2. Див.: Курило М.П. Прокурорський нагляд за додержанням прав та законних інтересів засуджених до позбавлення волі// Автореферат дис. КЮН. - Харків. - 1998. - С1-18.
3. Див.: Шинкарьов А. Караул устал. Наростає угроза преступных связей охранников с осужденными // Известия.-1992.-4 января.
4. Див.: Алексеев С.С. и др. Теория государства и права.- М.-1985.- С.295; Денисов А.И. и др. Теория государства и права.-М.-1980.- С.292; Козлов В.А. и др. Теория государства и права.-Л.-1982.- С.328.
5. Див.:Алексеев С.С. и др. Там же.- С.298.
6. Див.: Бородин С.В., Ляхов Е.Г. Международное сотрудничество в борьбе с уголовной преступностью.- М.- 1983.-С.92-190; Штанько І.В. та ін. Кримінально-виконавчий кодекс України (проект).- К.-1992.- С.2-89.
7. Див.: Козлов В.А. и др. Там же.- С. 285, 286.
8. Сурилов А.В. Теория государства и права.- Киев-Одесс.- 1989.- С.389.
9. Див.: Права человека. Собрание международных документов.-Варшава.- 1996.- С.95-109.
10. Див.: Права человека.- Там же.- С.213-227.
11. Див.: Закон України «Про вибори народних депутатів України // Відомості Верховної Ради України.- 1989.- Додаток до №45.-С.626.
12. Див.: Закон України «Про вибори народних депутатів України // Відомості Верховної Ради України.- 1997.- №43.- С.280; Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про вибори народних депутатів України», Справа № 03/3600-97, № 03/3808-97 26 лютого 1998 року // Ковальчук В.Б. Навчально-методичний посібник з курсу «Конституційне право України».- Острог.- 1998.- С. 81,83.
13. Козлов В.А. и др. Там же.- С.334.
14. Див.: Довідка про результати зустрічі народного депутата України Т.Д.Нагулка в представниками адміністрації та засудженими установи МХ-324/98 12.04.1992 року // Архів народного депутата у виборчому окрузі № 407 за 1992 рік, справа № 1.
15. Явич Л.С. Общая теория права.- Л.- 1976.- С.212.
16. Див.: Денисов Ю.А. Общая теория правонарушения и ответственности.- Л.- 1983.- С.82.